

Jarosław Barański

Studium Nauk Humanistycznych, Uniwersytet Medyczny we Wrocławiu
ORCID 0000-0001-5670-9391

Jacek Smereka

Zakład Ratownictwa Medycznego, Uniwersytet Medyczny we Wrocławiu
ORCID 0000-0002-1427-4796

Dezinformacja na temat COVID-19 w mediach społecznościowych a kryzys epistemiczny. Przegląd problemów

Disinformation about COVID-19 on Social Media and Epistemic Crisis – A Problem Overview

The text considers several critical issues related to the role of false information in the COVID-19 pandemic. It mainly focuses on social media, which often resemble echo chambers responsible for disseminating disinformation. In these echo chambers, users close themselves off from arguments and justifications different from their own, often with a strong tendency towards polarization of views and attitudes. A particular case of echo chambers is the conspiracy mentality propagated in social media, promoting conspirational beliefs about COVID-19, which, besides offering an alternative understanding of reality, deepens distrust towards epistemic authorities and methods of producing scientific knowledge. This indicates an epistemic crisis as a consequence of the pandemic, which must be addressed in order to rebuild and protect epistemic trust. The authors conclude that the consequence of this crisis is a regression of cognitive abilities, which may, in a feedback loop, exacerbate the epistemic crisis.

Keywords: COVID-19 pandemic, disinformation, social media, echo chambers, conspiracy mentality, epistemic crisis

Słowa kluczowe: pandemia COVID-19, dezinformacja, media społecznościowe, komory echa, mentalność spiskowa, kryzys epistemiczny

Wstęp. Infodemia

Infodemia została określona przez WHO¹ i PAHO² jako nadmiar informacji dotyczący SARS-CoV-2, COVID-19 oraz szczepień przeciwko tej chorobie, zawierający w sobie wszelkie informacje, w tym niedokładne oraz fałszywe, które uniemożliwiają dotarcie do wiarygodnych źródeł oraz wskazówek, jak należy postępować podczas pandemii. Infodemia przyczynia się do opóźniania adekwatnych i skutecznych działań oraz do podejmowania niewłaściwych decyzji. Pozbawia odbiorcę zarówno informacji, jak i zdolności do ich selekcjonowania i krytycznej oceny, osłabia zdolności poznawcze oraz sprawia, że odbiorca informacji jest podatny na manipulację, w tym także propagandę.

David J. Rothkopf po raz pierwszy użył metafory „infodemia” w kontekście zalewu informacji na temat SARS-CoV-1 w 2003 r., pisząc, że mająca wtedy miejsce epidemia informacyjna „utrudniała kontrolowanie i powstrzymanie kryzysu zdrowia publicznego”, definiując jednocześnie infodemię jako zbiór strachu, spekulacji i plotek wytwarzany przez nowoczesne technologie informacyjne, w sposób nieproporcjonalny do rzeczywistości, wpływający na życie społeczne, także w wymiarze globalnym³. Termin przejęty przez WHO, a także jego popularność w publikacjach naukowych, wzbudziła wątpliwości, a niekiedy nawet poważne zastrzeżenia. Chico Q. Camargo i Felix M. Simon zwrócili uwagę na to, że „niewielu autorów rosnącej liczby prac na temat «infodemii» zadało sobie trud, aby zapytać, czy koncepcja »infodemii« ma sens i czy leżące u jej podstaw twierdzenia są odpowiednio poparte przez naukę. Niestety, istnieje wiele badań sugerujących, że tak nie jest”⁴. Główne wątpliwości, jakie zgłaszali, są następujące: błędne bądź fałszywe informacje, mające odmienne i niezależne od siebie źródła; nadmiar informacji jest charakterystycznym sposobem istnienia współczesnych mediów cyfrowych; nie istnieją przekonujące dowody, że infodemia jest swoistym zjawiskiem, które wymaga interwencji w postaci działań politycznych; metafory tego typu stwarzają pokusę ograniczenia wolności słowa poprzez kryminalizację „dezinformacji” lub medykaliczację postaw i zachowań tych, którzy ją rozpowszechniają. Nadto, termin ów wzmacnia metaforyzację pandemii COVID-19 i personifikuje wirusa jako wrogiego przeciwnika, co jest powodem nadmiernego niepokoju, oraz legitymizuje autorytarne formy rządów⁵. Zwalczanie dezinformacji w niektórych państwach stało się narzędziem politycznym służącym do ograniczania wolności wypowiedzi, choć zgodnie z międzynarodowym prawem rozpowszechnianie takich informacji nie jest karalne. Każde ograniczanie skutkuje długoterminowym „efektem mrożącym”, ten zaś „występuje wtedy, gdy środki prawne ograniczają lub są postrzegane jako ograniczające wolność słowa”⁶.

1 WHO Competency Framework. *Building a Response Workforce to Manage Infodemics*, [s.l.] 2021.

2 *Understanding the Infodemic and Misinformation in the Fight against COVID-19*, [s.l.] 2020.

3 D.J. Rothkopf, *When the Buzz Bites Back*, „Washington Post” 11.05.2003, www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/05/11/when-the-buzz-bites-back/bc8cd84f-cab6-4648-bf58-0277261af6cd/ [dostęp 21.05.2023].

4 C.Q. Camargo, F.M. Simon, *The ‘Infodemic’ as a Cautionary Tale – Policy Implications of a Metaphor*, s. 2, www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Expression/disinformation/3-Academics/Chico-Camargo-and-Felix-Simon.pdf [dostęp 20.05.2023].

5 E. Semir, *‘Not Soldiers but Fire-fighters’ – Metaphors and Covid-19*, „Health Communication” 2021, t. 36, nr 1, s. 50.

6 G. Canela, A. Claesson, R. Pollack, *Addressing Mis- and Disinformation on Social Media*, [w:] *Managing Infodemics in the 21st Century. Addressing New Public Health Challenges in the Information Ecosystem*, red. T.D. Purnat, T. Nguyen, S. Briand, Geneva 2023, s. 118.

Konotacje metaforyczne „infodemii” prowokują do użycia języka w taki sposób, który opisuje komunikację cyfrową w kategoriach infekcji, czyniąc z jej uczestników nosicieli wirusa fałszywości. Jeśli bowiem, zauważają Simon i Camargo, w epidemiologii można jednoznacznie wskazać na przyczynę choroby i zdefiniować ją, a wirusa zsekwencjonować, to „rozpowszechnianie informacji często wiąże się z niezależnymi źródłami, niejasnym pochodzeniem poglądów i informacji, zróżnicowaną jakością treści, niejasnymi granicami i wieloma interpretacjami zależnymi od kontekstu”⁷. Ta epidemiologiczno-cyfrowa metafora ignoruje nadto podmiotowe warunki przyswajania i rozpowszechniania informacji, pozornie obiektywizując tę komunikację jako niezależną od człowieka; pomija także społeczno-kulturowe konteksty. Uzasadnia jednocześnie nadmierne zaangażowanie polityczne naukowców, aby zwalczać infodemię: „niektóre z tych interwencji wynikają z (nie)świadomego pragnienia naukowców, aby raczej kształtować politykę publiczną, niż o niej informować, aby zmieniać sposób, w jaki społeczeństwo konsumuje informacje dotyczące zdrowia publicznego”⁸. Niekiedy naukowcy ujawniają myślenie motywowane politycznie: „wybitni naukowcy zajmujący się komunikacją regularnie kpią z republikanów i wspólnot wyznaniowych w mediach społecznościowych”⁹, dowodząc tym samym swojej stronniczości.

Zarządzanie błędną informacją medyczną jest domeną infodemiologii, którą Gunther Eysenbach zdefiniował w 2002 r. następująco: „epidemiologia informacyjna lub infodemiologia identyfikuje obszary, w których istnieje luka w tłumaczeniu wiedzy między najlepszymi dowodami (co wiedzą niektórzy eksperci) a praktyką (co robi lub w co wierzy większość ludzi)”¹⁰. Ta luka jest przyczyną pojawiania się niewiarygodnej informacji. Dwadzieścia lat później Eysenbach rozbudował obszary zarządzania infodemiologicznego:

- (1) monitorowanie informacji (*infoveillance*); (2) budowanie zdolności w zakresie e-zdrowia i umiejętności w zakresie nauk ścisłych; (3) zachęcanie do doskonalenia wiedzy i procesów poprawy jakości, takich jak sprawdzanie faktów i recenzowanie; oraz (4) dokładne i terminowe tłumaczenie wiedzy, minimalizując czynniki zniekształcające takie, jak wpływy polityczne lub komercyjne¹¹.

Jest to działanie mające na celu wspieranie i wzmacnianie dokładnego tłumaczenia wiedzy, w oparciu o jej właściwą ocenę i selekcję, jak również „ciągłe monitorowanie i analiza wzorców wymiany danych i informacji w Internecie”¹².

Przekaz infodemiczny rozumiemy więc jako zróżnicowaną postać błędnych, fałszywych, niesprawdzonych informacji, głównie rozpowszechnianych w środowisku cyfrowym, odnoszących się do pandemii COVID-19, SARS-CoV-2, obustrzeń sanitarnych, szczepionek i działalności zawodowej personelu medycznego. Jest to dezinformacja medyczna,

7 F.M. Simon, C.Q. Camargo, *Autopsy of a Metaphor: The Origins, Use and Blind Spots of the 'Infodemic'*, „New Media & Society” 2021, nr 1, s. 7.

8 J. Freiling, N.M. Krause, D.A. Scheufele, *Science and Ethics of 'Curing' Misinformation*, „AMA Journal of Ethics” 2023, t. 25, nr 3, s. 229.

9 Ibidem, s. 233–234.

10 G. Eysenbach, *Infodemiology: The Epidemiology of (Mis)information*, „The American Journal of Medicine” 2002, t. 113, nr 9, s. 763.

11 Idem, *How to Fight an Infodemic: The Four Pillars of Infodemic Management*, „Journal of Medical Internet Research” 2020, t. 22, nr 6, e21820.

12 Ibidem.

która wyrządza lub może wyrządzić krzywdę. Jej szczególną cechą jest niewiarygodność, ponieważ „nie jest zgodna z aktualną wiedzą medyczną lub nakłania pacjenta do podejmowania szkodliwych dla zdrowia decyzji bądź inspiruje do działań sprzecznych z obowiązującymi wytycznymi medycznymi”¹³.

Dezinformacja medyczna nie jest zjawiskiem autonomicznym, jak mogą sugerować epidemiologiczne konotacje terminu „infodemia”. W czasie pandemii COVID-19 stała się ona instrumentem realizacji rozległych celów społecznych i politycznych. Pierwszym z nich jest osiągnięcie przewagi politycznej poprzez przerzucanie winy na oponentów, polaryzowanie postaw społecznych¹⁴ oraz zakłócenie procesów komunikacji społecznej¹⁵. Kolejnym jest osłabienie zaufania do organów państwowych odpowiedzialnych za ochronę zdrowia, jak i innych instytucji rządowych¹⁶. Następnym zaś celem jest prowadzenie wojny hybrydowej i demontaż systemu demokratycznego¹⁷.

Dezinformacja i COVID-19

Dezinformacja medyczna w przestrzeni cyfrowej nie posiada podstawy dowodowej, jest sprzeczna z zasadami normatywnej racjonalności oraz uniemożliwia procesy rozumowania¹⁸, ponieważ koncentruje treści przekazu na przekonaniach, nie na uzasadnieniach – przede wszystkim na emocjach, nie zaś na dedukcji. Falszywa informacja zawarta w tym przekazie jest rozpowszechniana przez ludzi, np. przez trolli, którzy celowo inicjują konflikty *online*, obrażają innych użytkowników portali, aby zasiać podziały, bulwersować, prowokować do emocjonalnej reakcji¹⁹, korzystając najczęściej z kont pod fikcyjną tożsamością:

Najciemniejszą stroną działalności trolli jest nękanie i przeprowadzanie ataków osobistych w celu zdyskredytowania, ośmieszenia, zastraszenia lub zmuszenia zaatakowanych osób do rezygnacji z prowadzonych przez nie działań oraz do niepodejmowania takich działań (także przez inne osoby wiedzące o ataku) w przyszłości²⁰.

To również zautomatyzowane konta internetowe zwane „botami”²¹, które służą do „szybkiego rozpowszechniania treści, w tym zwłaszcza nowo opublikowanych; tworzenia nowych

13 A. Nabożny, B. Balcerzak, M. Morzy i in., *Improving Medical Experts' Efficiency of Misinformation Detection: an Exploratory Study*, „World Wide Web” 2023, t. 26, s. 774.

14 J. Posetti, K. Bontcheva, *Disinfodemic. Deciphering COVID-19 Disinformation Policy. Brief 1*, [s.l.] 2021.

15 F.M. Magarini, M. Pinelli i in., *Irrational Beliefs about COVID-19: A Scoping Review*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2021, t. 18, nr 19, s. 1–21.

16 R.J. Limaye i in., *Building Trust While Influencing Online COVID-19 Content in the Social Media World*, „Lancet Digital Health” 2020, t. 2, nr 6, s. 277–278.

17 U.S. House of Representatives, *Permanent Select Committee on Intelligence, Misinformation, Conspiracy Theories, and "Infodemics": Stopping the Spread Online*, U.S. House Washington 2020, www.congress.gov/116/meeting/house/111087/documents/HHRG-116-IG00-Transcript-20201015.pdf [dostęp 1.05.2023].

18 P. Teovanvić, Z. Zupan i in., *Irrational Beliefs Predict COVID-19 Related Health Behaviors. Irrational Beliefs Differentially Predict Adherence to Guidelines and Pseudoscientific Practices during the COVID-19 Pandemic*, „Applied Cognitive Psychology” 2020, t. 35, nr 2, s. 486–496.

19 M. Wesley, K. Gradon, *COVID-19 Effects and Russian Disinformation*, „Homeland Security Affairs” 2020, t. 16, nr 8, s. 6.

20 A. Grycuk, *Fake newsy, trolle, boty i cyborgi w mediach społecznościowych*, „Analizy BAS” 2021, t. 152, nr 1, s. 4.

21 M. Himelein-Wachowiak i in., *Bots and Misinformation Spread on Social Media: Implications for COVID-19*, „Journal of Medical Internet Research” 2021, t. 23, nr 5, s. 1–11.

treści; budowania wrażenia większej niż rzeczywista popularności osób, stron (profili, *fanpage'ów*), postów, a także poparcia dla diskutowanych kwestii lub ocen bieżących wydarzeń czy też sprzeciwu wobec nich; wchodzenia w interakcje z użytkownikami”²².

Postaci dezinformacji są przeróżne: plotki, memy, w tym także *deepfake*; kamuflaż, gdy autentyczne treści są znacząco modyfikowane; fabrykowane strony internetowe i tożsamości pełniące rolę autorytetu, sfabrykowane i pozbawione kontekstu obrazy o silnym zabarwieniu emocjonalnym, kampanie dezinformacyjne głównie o celach politycznych, a także ośmieszająca i sztydząca satyra, która traktowana poważnie, będąca „jednoznacznie złośliwą formą dyskredytacji, której celem jest ukaranie ofiary”²³. Ściśle ujmując, „dezinformacja to fałszywe informacje tworzone i rozpowszechniane celowo z zamiarem wprowadzenia w błąd opinii publicznej, zaciemnienia prawdy i spowodowania szkód”²⁴. Nie każda plotka na temat COVID-19 jest dezinformacją medyczną, będzie nią tylko ta, która może przynieść szkodliwe następstwa dla zdrowia publicznego.

Kierując się kryteriami intencji i celu ich rozpowszechniania najczęściej wyodrębnia się trzy typy fałszywych informacji. Pierwszą jest informacja błędna (*misinformation*), którą określa się jako fałsz przekazywany przez osoby przekonane, że wypowiadają prawdę, nie mające zamiaru wprowadzać w błąd, ani skrzywdzić tym przekazem kogokolwiek. Te osoby nieświadomie powielają mylące lub fałszywe stwierdzenia na temat COVID-19 lub szczepień, które są sprzeczne z poznawczym konsensusem społeczności naukowej²⁵. Drugim typem jest dezinformacja (*disinformation*) zawierająca nieprawdę – manipulująca, będąca oszustwem, sfabrykowana jako celowe kłamstwo, obliczone na inicjowanie postaw i zachowań jednostek lub grup zgodnie motywacjami ekonomicznymi lub politycznymi nadawcy. Przekazywana jest z zamiarem wyrządzenia szkody, a osoby ją rozpowszechniające są świadome fałszywości informacji. Jej celem jest zmiana przekonań i zniszczenie zaufania społecznego. Trzecim zaś typem jest informacja złośliwa (*malinformation*), która zawiera niedomówienia, zatajenia oraz nieprawdę. Przejawia się w postaci nękania, mowy nienawiści i plotki. Osoby przekazują tę informację w celu wyrządzenia krzywdy poprzez dyskredytację, ośmieszenie, a także naruszenie prywatności.

Każda informacja posiada określoną treść językową lub wizualną, ładunek emocjonalny i sugestię postawy wobec tego, do czego lub do kogo się odnosi. Informacja błędna skłania do nieufności wobec obostrzeń sanitarnych, szczepień i leczenia COVID-19 oraz do oficjalnej i eksperckiej narracji dotyczącej pandemii, sprzyjając ryzykownym zachowaniom, promując przede wszystkim alternatywne praktyki lecznicze. Dezinformacja natomiast budzi skrajnie negatywne, wręcz agresywne emocje, odnoszące się do jakiegokolwiek formy obostrzeń sanitarnych, narracji medycznej, rządowej, nakłaniając do zachowań ryzykownych, w tym do manifestacyjnego ignorowania nakazów sanitarnych. Złośliwa informacja kształtuje niechęć do pracowników służby zdrowia, przedstawicieli instytucji naukowych i rządowych, odpowiedzialnych za zdrowie publiczne. Nadwyręża zaufanie do nich oraz

22 A. Grycuk, *Fake newsy, trolle, boty*, s. 5.

23 M. Dynel, M. Zappavigna, *Enacting Polyvocal Scorn in #CovidConspiracy Tweets: The Orchestration of Voices in Humorous Responses to COVID-19 Conspiracy Theories*, „Discourse, Context & Media” 2023, t. 52, s. 3.

24 V. Özdemir, S. Springer, *Decolonizing Knowledge Upstream: New Ways to Deconstruct and Fight Disinformation in an Era of COVID-19, Extreme Digital Transformation, and Climate Emergency*, „OMICS: A Journal of Integrative Biology” 2022, t. 26, nr 5, s. 248.

25 A.N. Desai i in., *Misinformation and Disinformation: The Potential Disadvantages of Social Media in Infectious Disease and How to Combat Them*, „Clinical Infectious Diseases” 2022, t. 74, nr 3, s. 34.

niszczy autorytet epistemiczny. Przykładami tych informacji fałszywych mogą być następujące, obecne w potocznej świadomości: „Tysiące ludzi cierpi z powodu niepożądanych odczynów poszczepiennych” (informacja błędna); „Szczepienia wywołują autyzm i osłabiają układ immunologiczny” (dezinformacja); „Powodem braku reakcji organizmu po szczepieniu jest to, że pielęgniarki podmieniają szczepionki na sól fizjologiczną” (informacja złośliwa).

Przekaz na temat COVID-19, zawierający informacje niepełne, niesprawdzone, czy też fałszywe, w środowisku cyfrowym utrudnia zastosowanie kryteriów selekcji i oceny. Jest on rozpowszechniany głównie w mediach społecznościowych (Twitter, Facebook, Instagram, YouTube, WhatsApp, Telegram, Tik Tok, Snapchat i inne komunikatory oraz platformy społecznościowe). Niektóre formy przekazu wymagają ograniczenia komunikatu do krótkiego tekstu ze względu na ograniczoną liczbę znaków. Wtedy informacja ulega symbolizacji, co jest źródłem wieloznaczności, stając się jednocześnie najprostszym komunikatem emocji. Pogłębiają ów przekaz politycy, którzy, korzystając z mediów społecznościowych, w dezinformacji i złośliwych informacjach dostrzegli najskuteczniejszy sposób na kształtowanie przekonań obywateli, podważając tym samym porządek demokratyczny za sprawą kłamstwa, oszustwa i dyskredytacji. Są to informacje o wyraźnym profilu politycznym, jednak wzbudzające nienawiść, nieufność, niepewność, z łatwością przemycające uprzedzenia etniczne, religijne lub rasowe²⁶. Eliminują one racjonalny dyskurs i kwestionują demokratyczną formę debaty społecznej.

W mediach społecznościowych publikowane są informacje, które nie podlegają redakcji ani naukowej weryfikacji, zazwyczaj będące wyrazem emocjonalnych opinii, najczęściej anonimowych użytkowników²⁷. Ich fałszywa postać rozprzestrzeniła się szybciej i była bardziej lubiana (udostępniana nawet o 70% częściej niż prawdziwe informacje²⁸; na Twitterze 1% fałszywych postów osiągał 100 tys. użytkowników²⁹; ponad połowa botów aktywnie tweetowała o COVID-19³⁰). Negatywne konsekwencje propagowania fałszywych informacji mają również wymiar ekonomiczny. Ruchy antyszczepionkowe w mediach społecznościowych upowszechniające przekonanie, że szczepionki nie działają albo są szkodliwe, przyczyniają się do wymiernych szkód: szacunkowe dane pokazują, że od 5% do 30% dobrowolnych nieszczepień w USA powodowało codziennie szkodę od 50 do 300 milionów dolarów wobec 1 miliarda dziennie całości wyrządzonych szkód, wynikających z nieszczepienia³¹. Jednocześnie w 2020 r. aż 989 milionów dolarów zysku mogły przynieść reklamy zamieszczone na Facebooku i Instagramie, adresowane do 38,7 miliona obserwatorów kont o treściach antyszczepionkowych³².

26 M.L.R. Santos, Paim M.C. i in., *Ações governamentais para enfrentamento da crise de desinformação durante a pandemia da COVID-19*, „Saúde Debate” 2021, t. 45, nr 2, s. 188.

27 N. Puri i in., *Social Media and Vaccine Hesitancy: New Updates for the Era of COVID-19 and Globalized Infectious Diseases*, „Human Vaccines & Immunotherapeutics” 2020, t. 16, nr 11, s. 2587.

28 M. Inoue i in., *The Relationship Between Information Sources, Health Literacy, and COVID-19 Knowledge in the COVID-19 Infodemic: Cross-sectional Online Study in Japan*, „Journal of Medical Internet Research” 2022, t. 24, nr 7, s. 2.

29 B.J. Dow i in., *The COVID-19 Pandemic and the Search for Structure: Social Media and Conspiracy Theories*, „Social and Personality Psychology Compass” 2021, t. 5, nr 9, s. 1–22.

30 M. Himelein-Wachowiak i in., *Bots and Misinformation*, s. 5.

31 R. Bruns i in., *COVID-19 Vaccine Misinformation and Disinformation Costs an Estimated \$50 to \$300 Million Each Day*, [s.l.] 2022, s. 2.

32 T. Burki, *The Online Anti-vaccine Movement in the Age of COVID-19*, „The Lancet. Digital Health” 2020, t. 2, nr 10, s. 504.

Media społecznościowe i komory echa

Media społecznościowe stały się głównym kanałem rozpowszechniania wiadomości i opinii na temat wyjątkowych wydarzeń bądź konfliktów społecznych, politycznych i ekonomicznych oraz sukcesów i porażek medycyny. Inspirują nadto do angażowania się w działania zbiorowe, akcje, protesty, inicjatywy społeczne itp. Media społecznościowe są nie tylko miejscem konsumpcji informacji, ale także jej produkcji. Użytkownik platform internetowych uczynił siebie kreatorem i odbiorcą informacji, a wolę akceptacji albo dezaprobaty napotkanych w środowisku cyfrowym opinii uczynił jedynym kryterium oceny. Wydaje się, że ta podwójna rola – konsumenta i producenta – może być postrzegana jako jedna z przyczyn fałszywych informacji³³. Demokryzacja mediów odsłoniła swoje janusowe oblicze: jest epoką dostępu do rzetelnej informacji bądź wiedzy, jak również „epoką fake newsów”³⁴, a zatem taką, w której połowa informacji, docierająca do człowieka w 2022 r. była fałszem³⁵. Wydawało się jeszcze nie tak dawno, że technologia cyfrowa pozwoli jedynie zacieśnić i wzbogacić więzi między ludźmi, dziś nadto prowadzi do rozdarcia społeczeństwa na grupy społeczne o – często skrajnie – odrębnych poglądach na świat. Preferują one zamknięte systemy przekonań, promują ulubione narracje i opierają się informacjom niezgodnym z ich poglądami³⁶. Ignorują niejednokrotnie normatywną racjonalność, prawdę traktując jako wyraz wyłącznie własnych przekonań. Ten fenomen nierzadko określa się jako „świat postprawdy”, którego przyczyny tkwią w zaniku kapitału społecznego, rosnącej nierówności ekonomicznej, wzrastającej polaryzacji społeczeństwa, w osłabieniu zaufania do nauki oraz w rozproszeniu mediów³⁷.

Media społecznościowe stawiają na nowo problem tożsamości. W przednowoczesnym społeczeństwie tożsamość zdefiniowana była uwarunkowaniami klasowymi i silnymi więzami rodzinnymi określającymi scenariusze biograficzne. Zerwanie z tą tradycją jest cechą nowoczesnego społeczeństwa³⁸ i polega na skruszeniu zbudowanej na niej tożsamości, tak indywidualnej, jak i zbiorowej. Współcześnie media społecznościowe stały się narzędziem budowania tożsamości, w tym i systemów wartości, światopoglądu, także politycznego. Są miejscem ekspozycji siebie, upublicznienia intymności, aby w tym akcie odsłonięcia tego, co intymne, kreować własną tożsamość³⁹. To projekt tożsamościowy, oparty o konsumpcję informacji, będący sposobem radzenia sobie z oczekiwaniami i wymaganiami społecznymi, zaspokajający potrzebę przynależności do określonej grupy społecznej⁴⁰. W mediach społecznościowych ta tożsamość budowana jest za sprawą baniek

33 D. Hissa, N. Araújo, *Infodemia na sociedade do desempenho: entre o mural panfletário e o panóptico digital*, „Revista Brasileira de Linguística Aplicada” 2021, t. 21, nr 4, s. 1018.

34 Y. Wang i in., *Systematic Literature Review on the Spread of Health-related Misinformation on Social Media*, „Social Science & Medicine” 2019, t. 240, s. 1.

35 F.A.M. Ponce, *Infodemia: Rumores, Fake News, Mitos*, „Sintaxis” 2020, „Edición Especial COVID-19”, s. 38.

36 P. Törnberg, *Echo Chambers and Viral Misinformation: Modeling Fake News as Complex Contagion*, „PLOS ONE” 2018, t. 13, nr 9, s. 1–21.

37 S. Lewandowski i in., *Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the 'Post-Truth' Era*, „Journal of Applied Research in Memory and Cognition” 2017, t. 6, nr 4, s. 353.

38 U. Beck, *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Suhrkamp, Frankfurt am Main 1986, s. 116.

39 B.C. Han, *Społeczeństwo transparentności*, [w:] B.C. Han, *Społeczeństwo zmęczenia i inne eseje*, tłum. R. Pokrywka, wyd. Krytyki Politycznej, Warszawa 2022, s. 91–144.

40 C. Diaz Ruiz, T. Nilsson, *Disinformation and Echo Chambers: How Disinformation Circulates on Social Media Through Identity-Driven Controversies*, „Journal of Public Policy & Marketing” 2023, t. 42, nr 1, s. 18–35.

filtrujących (*filter bubbles*) i komór echa (*echo chamber*). Pierwsze są algorytmicznymi systemami selekcji i personalizacji, w której pominięte są odmienne opinie; w drugich zaś odmienne głosy zostają aktywnie wykluczane i zdyskredytowane z zaszczepioną głęboką nieufnością wobec zewnętrznych źródeł. Jeśli udostępnienie dowodów obalających dominujące przekonanie może rozbić bańkę, to komorę echa jedynie wzmacnia⁴¹.

Upodobanie do zbliżonych zainteresowań, opinii i poglądów oraz selektywna ekspozycja na informacje wraz z silną polaryzacją idei sprzyjają tendencji do utworzenia odrębnych grup⁴². Użytkownicy o podobnych zainteresowaniach znajdują się nawzajem i tworzą coraz bardziej jednorodne społeczności, które za fałsz uznają to wszystko, co ową jednorodność może podważyć. To mechanizm samowzmocnienia, ponieważ opinie utrwalają się w wyniku interakcji z podobnie myślącymi osobami. Toteż w „komorze echa nie reagujemy raczej na dowody: reagujemy głównie na sygnały społeczne i aprobatę”⁴³, bo nie celem jest uzasadnienie, ale poczucie ważności, popularności, wspólnoty, mocy sprawczej itd. M. Asher Lawson, Shikhar Anand i Hemant Kakkar określają te mechanizmy grupowe jako przejaw internetowej plemienności (*online tribes*), dzięki której korygowane są postawy użytkowników w celu zasygnalizowania lojalności, co jest przyczyną dzielenia się fałszywymi wiadomościami wtedy, gdy „kłamstwa stają się niezbędne do podtrzymania poglądu grupy na świat, co oznacza, że odstępstwa od takich perspektyw są niedopuszczalne”⁴⁴.

Media społecznościowe pozwalają „obserwować” lub „polubić”, okazać dezaprobatę lub zignorować opinie i poglądy użytkowników, samodzielnie wybierać strumienie treści podobne do własnych, jednocześnie odrzucając treści, z którymi się nie zgadzają⁴⁵. Ta autoselekcja warunkuje tzw. błąd potwierdzenia: to wyszukiwanie i faworyzowanie informacji potwierdzających wcześniejsze przekonania. Zbiór przekonań silnie spolaryzowany z przekonaniem innych grup wyklucza alternatywne perspektywy⁴⁶. Takie komory echa mogą być odpowiedzialne za rozprzestrzenianie się dezinformacji medycznej poprzez słabe powiązania. W pierwszej fazie ma miejsce „zasiew”, czyli wprowadzenie fałszu, a następnie druga faza, „echo” (*echoing*), angażuje uczestników do współtworzenia narracji opartej na tym fałszu⁴⁷, dzięki tweetom, retweetom oraz komentarzom. Badania wykazały, że na przełomie lutego i marca 2021 r. na Tweeterze i Facebooku zaledwie dwunastu użytkowników było odpowiedzialnych za wytworzenie i rozpowszechnienie ponad 60% fałszywych wiadomości⁴⁸, co stanowiło bezprecedensowy przypadek rozpowszechniania fałszywych narracji antyszczepionkowych w mediach społecznościowych.

Im większa jednorodność takiej grupy, tym większe ryzyko, że będzie ona katalizatorem nie tylko ideowej polaryzacji, lecz również ekstremizmu ideowego, który prowadzi do inicjacji zachowań polegających na niszczeniu mienia, stosowaniu przemocy i wywoływa-

41 C. Nguyen, *Echo Chambers and Epistemic Bubbles*, „Episteme” 2020, t. 17, nr 2, s. 141–146.

42 G. Villa i in., *Echo Chamber Detection and Analysis*, „Social Network Analysis and Mining” 2021, t. 11, nr 1, s. 1–17.

43 N. Levy, *Echoes of COVID Misinformation*, „Philosophical Psychology” 2021, t. 36, s. 2.

44 M.A. Lawson, S. Anand, H. Kakkar, *Tribalism and Tribulations: The Social Costs of Not Sharing Fake News*, „Journal of Experimental Psychology: General” 2023, t. 152, nr 3, s. 614.

45 N. Puri i in., *Social Media and Vaccine Hesitancy*, s. 2587.

46 S. Modgil i in., *A Confirmation Bias View on Social Media Induced Polarisation during COVID-19*, „Information Systems Frontiers” 2021, s. 1–25.

47 C. Diaz Ruiz, T. Nilsson, *Disinformation and Echo Chambers*, s. 29.

48 *The Disinformation Dozen: Why Platforms Must Act on Twelve Leading Online Anti-vaxxers*, [s.l.] 2021, s. 6.

niu społecznych kryzysów. Dezinformacje medyczne na temat 5G zostały zaktywizowane przez grupy zajmujące się podpalaniem masztów telekomunikacyjnych (kilkadziesiąt w Wielkiej Brytanii, kilkanaście w Holandii), kierujących się przekonaniem, że technologia 5G ma sterować działaniem chipów podanych podczas szczepienia; a pole magnetyczne wytwarzane przez maszty 5G wchodzi w interakcję z wirusem i czyni go agresywnym; względnie, że COVID-19 został spowodowany przez częstotliwości używane w nowej technologii bezprzewodowej. Wszystkie przypadki są rezultatem zaistnienia komór echa, które nie tylko polaryzująco wzmacniają przekonania określonej grupy, ale nadto przesuwają postawy użytkowników komór na skrajne pozycje: „użytkownicy *online* preferują informacje zgodne z ich światopoglądem, ignorują informacje odrębne i tworzą spolaryzowane grupy wokół wspólnych narracji. Ponadto, gdy polaryzacja jest wysoka, dezinformacja szybko się mnoży”⁴⁹.

W komorach echa wytwarzane są dwie postaci polaryzacji – ideologiczna i afektywna. Pierwsza uwyrażnia rozbieżności polityczne, przekonania na określony problem społeczny, kształtując nierzadko hermetyczne postawy ideologiczne; druga zaś polega na budzeniu niechęci lub wrogości wobec przedstawicieli odmiennych opcji ideologicznych, politycznych czy światopoglądowych. Wydaje się, że konsekwencją indywidualistycznego i neoliberalnego porządku społecznego oraz dominacji struktur demokratycznych jest przeniesienie mechanizmów grupowych do świata cyfrowego, który staje się w wymiarze społecznościowym narzędziem kształtowania tożsamości własnej i społecznej. Być może, komory echa stają się nowoczesną postacią procesu socjalizacji, a ściślej: kompensacją jej deficytów.

Można więc przyjąć za Chrisem Ranallim i Finlayem Malcolmem, że komory echa są szkodliwe, niezależnie od tego, czy preferują wyjściową prawdę, czy fałsz – ograniczają bowiem inne dobra epistemiczne⁵⁰, aczkolwiek upowszechniana w komorze echa prawdziwa informacja, prowadząca do prawdziwych przekonań czyni ją dobrą, a jej przeciwieństwo – złą komorą echa. Jednak wadliwość tej formy komunikacji cyfrowej tkwi w tym, że „z konieczności ułatwiają one wprowadzające w błąd dowody wyższego rzędu. Dowody wyższego rzędu to dowody dotyczące epistemicznej jakości dowodów lub źródeł”⁵¹.

Mentalność spiskowa

Komory echa, jeśli wykazują się wysoką jednorodnością przekonań, niską ekspozycją na odmienne informacje oraz biegunową polaryzacją, sprzyjają także kreowaniu mentalności spiskowej. Dzięki niej budowana jest atrakcyjność tożsamości opozycyjnej wobec głównego nurtu społeczeństwa, czyli na sprzeciwie wobec rządowych, eksperckich, naukowych informacji oraz oficjalnych praktyk, zgodnych z tymi informacjami⁵². Faktem jest, że tak wysoce spolaryzowane środowiska w mediach społecznościowych, w których

49 M. Cinelli i in., *The Echo Chamber Effect on Social Media*, „Proceedings of the National Academy of Sciences” 2021, t. 118, nr 9, s. 5.

50 C. Ranalli, F. Malcom, *What’s so Bad about Echo Chambers?*, „Inquiry” 2023, s. 2 [w druku].

51 Ibidem, s. 16.

52 A. Bessi i in., *Science vs Conspiracy: Collective Narratives in the Age of Misinformation*, „PLOS ONE” 2015, t. 10, nr 2, s. 1–17.

nie dostrzega się innej strony, są mitem⁵³, tym bardziej, że istnienie odmiennych przekonań konsoliduje grupę „przeciwko czemuś” lub „przeciwko komuś”. Pandemia jednak wzmocniła mentalność spiskową, której charakterystycznym rysem jest, po pierwsze, przeświadczenie, że dramatyczne wydarzenia są rezultatem działań obcej mniejszości, wrogiej pozostałym członkom społeczności, zazwyczaj ukrytej i potężnej albo demonicznych jednostek, które potajemnie aranżują ważne wydarzenia⁵⁴ w celu osiągnięcia korzyści kosztem interesu całej zbiorowości⁵⁵. Dlatego, po drugie, proces myślowy krąży przede wszystkim wokół intencji domniemyanych spiskowców, natomiast drugorzędne pozostają związki przyczynowo skutkowe bądź potrzeby społeczne. Kompensacją braku wyjaśnienia jest więc przypisanie intencji, a wysiłek kierowany jest na interpretację tej intencji w negatywnie postrzeganym kontekście określonego zdarzenia. Po trzecie zaś, grupy te, które izolują się od zewnętrznego otoczenia, wykazują się silnym wymiarem prozelityzmu⁵⁶, czerpiąc poczucie słuszności głoszonych idei z ich rozprzestrzeniania się, czyli z nowych wyznawców. Przekonania spiskowe mogą mieć bowiem quasi-religijny charakter – są takimi reprezentacjami „w tym sensie, że ich treść, formy i funkcje są analogiczne do tych, które można znaleźć w wierzeniach wspieranych przez zinstytucjonalizowane religie”⁵⁷.

Mentalność spiskowa snuje narrację spiskową wokół kilku podstawowych wątków: pandemia jest fałszem, ponieważ nie ma wirusa SARS-CoV-2, a za szerzenie tych nieprawdziwych informacji odpowiedzialna jest WHO. Fałszywe, zmanipulowane dane medyczne, także dotyczące umieralności z powodu COVID-19, służą wymuszeniu szczepień, aby dzięki nim zniewolić i inwigilować społeczność, dokonując ich depopulacji. Wprowadzenie szczepionki jest eksperymentem medycznym na światową skalę, w czym zainteresowane są ekonomicznie firmy farmaceutyczne. W ten sposób oferowane jest proste wyjaśnienie tego, co było dotąd niezrozumiałe. Mentalność spiskowa jest przeto takim zespołem przekonań, którego celem jest interpretacja złożonych problemów za pomocą prostych wyjaśnień. Z tego powodu są atrakcyjne, ponieważ dostarczają przekonania o rozumieniu przyczyn kryzysu pandemicznego, skomplikowanych aspektów rzeczywistości, bez ugruntowanej podstawy naukowej. Konsekwencją tego jest uznanie oficjalnych narracji (rządowych, medycznych) na temat pandemii za fałszywe, a rzeczywistości w postaci zachorowań, umieralności i obostrzeń sanitarnych za zaaranżowaną rzeczywistość. M.S. Islam wraz z zespołem zidentyfikowali 637 przekonań w 52 krajach, odnoszących się do COVID-19, z czego 91% było plotkami, a 9% to teorie spiskowe. Z tych wszystkich 95% było fałszywych, względnie wprowadzających w błąd lub przesadzonych⁵⁸.

53 R.K. Garrett, *The 'Echo Chamber' Distraction: Disinformation Campaigns are the Problem, Not Audience Fragmentation*, „Journal of Applied Research in Memory and Cognition” 2017, t. 6, nr 4, s. 371.

54 D. Allington i in., *Health-Protective Behaviour, Social Media Usage and Conspiracy Belief during the COVID-19 Public Health Emergency*, „Psychological Medicine” 2021, t. 51, nr 10, s. 1763–1769.

55 F. Czech, P. Ścigaj, *Popularność narracji spiskowych w Polsce czasu pandemii COVID. Raport z reprezentatywnych badań sondażowych*, Kraków 2020.

56 S. Monaci, *The Pandemic of Conspiracies in the COVID-19 Age: How Twitter Reinforces Online Infodemic*, „Online Journal of Communication and Media Technologies” 2021, t. 11, nr 4, s. 3.

57 F. Bradley, A. Bangerter, M. Bauer, *Conspiracy Theories as Quasi-religious Mentality: an Integrated Account from Cognitive Science, Social Representations Theory, and Frame Theory*, „Frontiers in Psychology” 2013, t. 4, s. 2.

58 M.S. Islam i in., *COVID-19 Vaccine Rumors and Conspiracy Theories: The Need for Cognitive Inoculation Against Misinformation to Improve Vaccine Adherence*, „PLOS ONE” 2021, t. 16, nr 5, s. 17.

Narracje spiskowe w mediach społecznościowych promowały zachowania ryzykowne polegające przede wszystkim na unikaniu szczepień i obostrzeń sanitarnych, na niepodejmowaniu leczenia w przypadku zachorowania na COVID-19 lub na odwoływaniu się do praktyk alternatywnych wobec medycyny. Badania wykazały, że wyższy poziom myślenia spiskowego związanego z koronawirusem korelował się z mniejszym przestrzeganiem wszystkich wytycznych rządowych i mniejszą chęcią do wykonania testów diagnostycznych czy też zaszczepienia się⁵⁹ bądź z większą akceptacją dla oferty medycyny komplementarnej i alternatywnej⁶⁰. Niezależnie od obiekcji, jakie były formułowane wobec metodologii badań Daniela Freemana i jego zespołu przez Johna Garry'ego i współautorów, głównym predykatorem wiary w tzw. teorie spiskowe, a także nieufności i nieprzestrzegania zaleceń sanitarnych jest bycie młodym, religijnym mężczyzną o stosunkowo niskich dochodach, zamieszkałym w mieście⁶¹.

Fenomen komór echa z narracją spiskową polega na tym, że głoszone w nich przekonania, wspólnie podzielane przez użytkowników, są wysoce odporne na korektę. Okazuje się bowiem, że nie jest ważne to, czy informacja jest prawdziwa, lecz to, jakie ma znaczenie dla potwierdzenia założeń poznawczych odbiorcy⁶². Kroczy za tym przeświadczenie zakładające, że samo sformułowanie określonego przekonania w mediach społecznościowych, które jest polubione, komentowane i krytykowane, uwiarygadnia to przekonanie. Internet bowiem prowokuje swoiste złudzenie polegające na tym, że treści udostępnione na portalach, dostępne dla wszystkich i utrwalone cyfrowo, noszą znamiona obiektywności. Wtedy nie jest ważne, czy informacja coś oznacza, lecz to, że jest na tyle znacząca i uznawana za prawdziwą bądź za słuszną.

Powodem utraty tej referencyjności jest właściwy mentalności spiskowej sposób myślenia, a mianowicie monologiczny system przekonań. Istotą tego myślenia jest to, że każde nowe przekonanie, w tym i fałszywa informacja, uzyskują wsparcie w już nabytych przekonaniach – uzasadnienie tkwi w innym podzielanym już przekonaniu. Tworzy to sieć wzajemnie wspierających się przekonań, system wzajemnie wzmacniających się opinii. Każda próba obalenia spiskowego wyjaśnienia kończy się niepowodzeniem, rodząc kolejną odmianę spiskowej interpretacji, która dostarcza argumentów odrzucających dowody kwestionujące to przekonanie spiskowe. Monologiczny system przekonań jest szczególnym przypadkiem powszechnego myślenia motywowanego, które warunkuje procesy poznawcze i strategie formułowania ocen czy dochodzenia do konkluzji, ponieważ właściwe ludziom „popędy, potrzeby, pragnienia, motywy i cele mogą głęboko wpływać na ich osąd i rozumowanie w wielu różnych dziedzinach”⁶³. Dlatego wartościowane pozytywnie są informacje zgodne z akceptowanymi już wnioskami, a odrzucane niezgodne. Ta stronniczość jest tym większa, „im bardziej ludzie byli zaangażowani w swoje postawy,

59 D. Freeman i in., *Coronavirus Conspiracy Beliefs, Mistrust, and Compliance with Government Guidelines in England*, „Psychological Medicine” 2022, t. 52, nr 2, s. 262.

60 A. Soveri i in., *Unwillingness to Engage in Behaviors that Protect Against COVID-19: the Role of Conspiracy Beliefs, Trust, and Endorsement of Complementary and Alternative Medicine*, „BMC Public Health” 2021, t. 21, nr 684, s. 9.

61 J. Garry, R. Ford, R. Johns, *Coronavirus Conspiracy Beliefs, Mistrust, and Compliance: Taking Measurement Seriously*, „Psychological Medicine” 2022, t. 52, nr 14, s. 3125.

62 E. Kozik, *Jak troszczyć się o życie? Antyszczepionkowe narracje spiskowe w czasie pandemii COVID-19*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2021, t. 21, nr 1, s. 15.

63 D.C. Molden, E.T. Higgins, *Motivated Thinking*, [w:] *The Oxford Handbook of Thinking and Reasoning*, red. K.J. Holyoak, R.G. Morrison, Oxford 2012, s. 390.

przekonania lub zachowania i im bardziej centralna była kwestia osobistych wartości⁶⁴. Podstawowe motywacje osób, które zawierają przekonaniom spiskowym, mają charakter poznawczy, egzystencjalny i społeczny⁶⁵: pierwsze związane są z zagwarantowaniem komfortu psychicznego, z zaspokojeniem potrzeby wyjaśnienia w sytuacji niepewności oraz wyjaśnienia sprzecznych informacji; drugie zaś zapewnić mają poczucie bezpieczeństwa i kontroli; trzecie natomiast wyrażają pragnienie przynależności i utrzymania pozytywnego obrazu siebie oraz własnej grupy.

Monologiczny system przekonań stwarza nadto iluzję wiedzy (kompetencji), utożsamia bowiem znajomość informacji z wiedzą na temat dziedziny, do której odnosi się informacja. Dlatego mentalność spiskowa rodzi „alternatywnych ekspertów”, „niezależnych badaczy”, przedstawicieli „nowego paradygmatu wiedzy” lub „alternatywnych” wyjaśnień, którzy „są postrzegani jako badacze »bohaterowie«, nieustraszeni w swoich krytycznych dociekania-
ch”⁶⁶. Wraz z potrzebą wyróżnienia się jako osoba kompetentna oraz ekspert (w mediach), pojawia się w przestrzeni cyfrowej tendencja do równoważności opinii, ocen i wyjaśnień. Jest to błąd rozumowania, który równą wagę przykładu do argumentów, tak wsparty-
mi dowodami, jak i do przypuszczeń lub nieprawdy⁶⁷; porównuje się logiczne, dokładne stwierdzenia z nielogicznymi i niedokładnymi wypowiedziami. Ta właśnie niezdolność do odróżnienia wiedzy od wierzenia ignoruje epistemiczną asymetryczność między naukową konstatacją a wyobrażeniem, między tezą a opinią. W mediach społecznościowych ustanawianie równoważności epistemicznej jest tendencją powszechną. Dzięki niej potoczne opinie na temat zachorowalności na grype są taką samą ofertą informacji, jak medyczne wyjaśnienie infekcji wywołanej koronawirusem; wiedza o zapobieganiu ciężkiego przebiegu COVID-19 za pomocą szczepienia jest traktowana jako alternatywa dla propozycji diety wzmacniającej odporność organizmu dzięki spożyciu czosnku bądź pszczelego pyłku itd. Pozoruje się przy tym debatę nad tymi wyjaśnieniami po to tylko, aby odrzucić tę propozycję, co do której istnieje konsensus naukowy⁶⁸. Konsekwencją tych pozorowanych debat jest wzmaganie wątpliwości i nieufności, co przekłada się na wolę zaszczepienia: w Polsce najwięcej osób niezaszczepiony jest kategorii wiekowej 18–44 lata – prawie 40%⁶⁹.

Powodem odrzucenia autorytetu naukowego jest najczęściej pragnienie niezależności poznawczej u tych, którzy wykluczeni są ze sposobu wytwarzania i upowszechniania wiedzy wiarygodnej bądź którzy są pozbawieni zdolności jej przyswojenia. Popadają oni w zależność epistemiczną, także z tego powodu, że nienaukowe przekonania oferują „swoim wyznawcom możliwość ponownego potwierdzenia ich autonomii epistemicznej — samodzielnego decydowania, co jest prawdą, a co fałszem, a co stanowi uprawnione źródło wiedzy”⁷⁰. Odrzucenie autorytetów epistemicznych, względnie podejrzliwość ku nim adre-

64 Ibidem, s. 393.

65 K.M. Douglas, R.M. Sutton, A. Cichocka, *The Psychology of Conspiracy Theories*, „Current Directions in Psychological Science” 2017, t. 26, nr 6, s. 538–542.

66 B. Franks i in., *Beyond 'Monologicality'? Exploring Conspiracist Worldviews*, „Frontiers in Psychology” 2017, t. 8, s. 16.

67 S. Springer, V. Özdemir, *Disinformation as COVID-19's Twin Pandemic: False Equivalences, Entrenched Epistemologies, and Causes-of-Causes*, „OMICS: A Journal of Integrative Biology” 2022, t. 26, nr 2, s. 82.

68 P. Diethelm, M. McKee, *Denialism: What Is It and How Should Scientists Respond?*, „European Journal of Public Health” 2009, t. 19, nr 1, s. 2–4.

69 *Polacy wobec epidemii koronawirusa*, „Komunikat z badań” [CBOS] 2022, nr 141.

70 K. Harris, *Conspiracy Theories, Populism, and Epistemic Autonomy*, „Journal of the American Philosophical Association” 2023, t. 9, nr 1, s. 32.

sowana, wzmaga się w sytuacji zagrożenia, co skłania do zaakceptowania wyjaśnień, „które są zgodne z wcześniejszymi założeniami, choć mało prawdopodobne. Bardziej obciążający poznawczo proces starannego ważenia dowodów za i przeciw różnym wyjaśnieniom raczej nie zostanie przyjęty”⁷¹. Przekonania tak powstałe są „epistemicznie ryzykowne”, ponieważ są podatne na fałsz o wiele bardziej niż inne przekonania⁷². W tym kontekście warto zwrócić uwagę na istotną sprzeczność, którą dostrzegła Sarah J. Halford:

Z jednej strony, oczekuje się od laików ogromnego zaufania do autorytetów epistemicznych. [...] Z drugiej strony, kiedy członkowie społeczeństwa wierzą w coś, co jest sprzeczne z autorytetami epistemicznymi, są oskarżani o nadmierną łatwowierność. W ten sposób łatwowierność opinii publicznej jest legitymizowana przez autorytety epistemiczne, aczkolwiek jest wyśmiewana wtedy, gdy jest kierowana do tych, którzy nie są uznawani za autorytety epistemiczne⁷³.

Jeśli jednak zaufanie realizuje określoną wartość epistemiczną, nie można wtedy przypisać temu nastawieniu cechę łatwowierności, ponieważ „Nie stajemy się mniej niezależni czy autonomiczni, jeśli uznamy, że zaufanie do ekspertów jest uzasadnione”⁷⁴.

Przekonania spiskowe dotyczące pandemii charakteryzują się głęboką nieufnością wobec nauk medycznych, nierzadko formułując „nierealistyczne oczekiwania co do zdolności autorytetów naukowych do natychmiastowego poznania rzeczywistości”⁷⁵, zaradzenia zagrożeniu wirusowemu w postaci natychmiastowego uniemożliwienia rozprzestrzeniania się wirusa i takiemuż wyleczeniu z chorób, do których się przyczynił. Absolutystyczne roszczenia poznawcze (ignorujące specjalizację naukową badaczy) kierowane ku ekspertom medycznym nie zawsze oczekują zadośćuczynienia, lecz poprzez brak odpowiedzi, co uznaje się za świadectwo bezradności, mają na celu dopuścić do debaty alternatywne, lecz nie konkurencyjne oferty wyjaśnień, czyli dążą do unieważnienia asymetrii epistemicznej. Powodem tej nieufności były również wyjaśnienia ekspertów medycznych, które były płynne, chwiejne i podlegały falsyfikacji: „Ten etap zarówno faworyzuje, jak i wymaga konsekwentnej niezgody między ekspertami, którzy czasami – w dobrej wierze – wręcz udzielają społeczeństwu niejednoznacznych lub sprzecznych rad”⁷⁶.

Przyczynę nieufności kierowanej do ekspertów medycznych próbuje się wyjaśnić koncepcją „zanieczyszczonego” epistemicznie środowiska, którego „oczyszczenie” minimalizujące odrzucenie ekspertyz naukowych polegać ma na zwiększeniu sygnałów „wiarygodności opinii popartej naukowo”⁷⁷. Jednakże nie będzie to wystarczające, jeśli wiedza ekspercka jest wykluczana przez zakorzenioną nieufność, która powinna być wyjaśniana jako

71 D. Freeman i in., *Coronavirus Conspiracy Beliefs, Mistrust, and Compliance with Government Guidelines in England*, s. 252.

72 K.M. Douglas, R.M. Sutton, *What Are Conspiracy Theories? A Definitional Approach to Their Correlates, Consequences, and Communication*, „Annual Review of Psychology” 2023, t. 74, nr 1, s. 282.

73 S.J. Halford, *Conspiracy Movements: A Definitional Introduction and Theoretical Exploration of Organized Challenges to Epistemic Authority*, „The Sociological Quarterly” 2023, t. 64, nr 2, s. 192.

74 S. Prijic-Samaržija, *Isključuje li kritičko mišljenje povjerenje u epistemičke autoritete?*, „Prolegomena” 2020, t. 19, nr 1, s. 22.

75 A. Romeo Reche, *Théorie du complot, secret et transparence*, „Rue Descartes” 2020, t. 2, nr 9, s. 86.

76 M. Farina, A. Lavazza, *Lessons from Italy's and Sweden's Policies in Fighting COVID-19: The Contribution of Biomedical and Social Competences*, „Frontiers in Public Health” 2020, t. 8, s. 5.

77 K. Murphy-Hollies, C. Caporuscio, *What is Left of Irrationality?*, „Philosophical Psychology” 2023, t. 36, nr 4, s. 809.

„społeczno-kulturowa reakcja na nadużycia zaufania, nierówności władzy i na istniejące uprzedzenia rasowe”⁷⁸, jak i na wszelkie inne utrwalone uprzedzenia społeczne, również w historycznej perspektywie. Zrównoważony rozwój jest, co prawda, odległym w czasie stanem, lecz te nierówności są głównym czynnikiem pogłębiania się epistemicznej nieufności i wzmocnienia myślenia motywowanego. Nieufność jest także rezultatem niemożności sprostania wymaganiom, jakie stawia racjonalność i narracja naukowa. Pandemia uwolniła więc potężny potencjał wątpliwości, które ukształtowały postawę podejrzliwości lub niechęci wobec wiedzy eksperckiej i skłaniały do polegania na wyłącznie własnych zdolnościach poznawczych, co było i jest epistemicznie paraliżujące⁷⁹.

Kryzys epistemiczny

Wątpliwości co do przekonań wynikające z odmiennej oferty światopoglądowej można interpretować jako kryzys epistemologiczny i konkurencyjny obraz świata. Zgodnie z Alisdair McIntyrem: kryzys pojawia się wraz z konkurencyjnymi interpretacjami, niezgodnymi opisami, które mogą oddziaływać paraliżująco na tyle, że „życie społeczne, jakie znamy, z trudem mogłoby trwać, ponieważ życie społeczne opiera się na założeniu, że jesteśmy w zasadzie zdolni do interpretowania siebie nawzajem”⁸⁰. Zażegnanie takiego kryzysu wymaga skonstruowania nowej narracji, która umożliwi podmiotowi zrozumienie „zarówno tego, w jaki sposób mógł w sposób zrozumiały utrzymywać swoje pierwotne przekonania, a także, w jaki sposób mógł zostać przez nie tak silnie wprowadzony w błąd”⁸¹. Kryzys epistemologiczny jest swoistym przesileniem, które umożliwia konstruowanie i rekonstruowanie form narracji. Współcześnie rozwój środowiska cyfrowego z właściwymi mu sposobami komunikacji „przyczyniły się do destabilizacji starszych światopoglądów wspólnotowych”⁸², co objawia się powątpiewaniem w zakres, w jakim ludzie dzielą się rzeczywistością z innymi w napięciu wywołanym wieloma wyświetleniami różnych i odmiennych informacji⁸³.

Jednak, istotą dezinformacji medycznej nie jest wyłącznie oferta alternatywnych wyjaśnień pandemii, lecz podważenie statusu epistemicznego ekspertów medycznych i dzięki temu wzbudzenie nieufności do sposobów wytwarzania i rozpowszechniania wiedzy naukowej. Zgodnie z Larrym Laudanem kryzys epistemiczny pojawia się wtedy, gdy kwestionuje się

poprawność zasad i struktur, które stosowane są do utrwalania przekonań. Kiedy pojawiają się wątpliwości co do zasad ustalania przekonań w społeczności, nieuniknione jest, że pojawiają się również wątpliwości co do przekonań wybranych przez

78 J.M. Pierre, *Mistrust and Misinformation: A Two-Component, Socio-Epistemic Model of Belief in Conspiracy Theories*, „Journal of Social and Political Psychology” 2020, t. 8, nr 2, s. 617.

79 N. Levy, *Bad Beliefs. Why They Happen to Good People*, Oxford 2022, s. 59.

80 A. MacIntyre, *Epistemological Crises, Dramatic Narrative and the Philosophy of Science*, „The Monist” 1977, t. 60, nr 4, s. 454

81 Ibidem, s. 455.

82 K. Valaskivi, D.G. Robertson, *Introduction: Epistemic Contestations in the Hybrid Media Environment*, „Popular Communication” 2022, t. 20, nr 3, s. 154.

83 L. Rowell, M. Call-Cummings, *Knowledge Democracy, Action Research, the Internet and the Epistemic Crisis*, „Journal of Futures Studies” 2020, t. 24, nr 4, s. 73.

te reguły. To właśnie te bliźniacze elementy składają się na sam kryzys: wątpliwości co do przekonań i wątpliwości co do mechanizmów utrwalania przekonań⁸⁴.

Są źródłem nieufności podsycanej wtedy właśnie, „gdy obywatele nie postrzegają systemu instytucjonalnego jako odpowiedzialnego lub skutecznego w ochronie społeczeństwa przed problemami strukturalnymi”⁸⁵, objawem czego jest niewystarczające choćby wytworzenie wymaganych racjonalnych decyzji, co prowadzi do sprzecznych działań, „które bezpośrednio zagrażają integracji systemowej, a tym samym zagrażają integracji społecznej”⁸⁶.

Sprzeczności te niszczą zaufanie epistemiczne w kompetencje ekspertów medycznych i w mechanizmy ich wytworzenia, za sprawą których uznawani są za wiarygodne źródło informacji, za autorytet epistemiczny⁸⁷. Zgoła czymś innym jest zaufanie moralne służące ocenie w kategoriach słuszności bądź naganności. Język polski oddaje tę dystynkcję bardzo prosto: zawieramy kompetencjom, a ufamy w charakter. Ta więc zdolność, jako postawa zaufania, jest kompetencją, „która stanowi podstawę naszej zdolności rozumienia, uczenia się, jak się komunikować, i radzenia sobie ze złożonymi społecznymi sieciami wiedzy, które czynią nas ludźmi”⁸⁸; jest zdolnością poznawczą, będącą kapitałem kulturowym jako dyspozycja umysłu, jako integralna własność osoby ludzkiej⁸⁹. Zaufanie jest niezbędne szczególnie wtedy, gdy laicy odwołują się do wiedzy eksperckiej. Muszą jednak podjąć decyzję, komu zaufać, a to znaczy kogo uznać za wiarygodne źródło. O warunku bycia wiarygodnym i godnym zaufania stanowią zaś trzy wymiary: ekspertyza potwierdzająca kompetencje; rzetelność, odnosząca się do uczciwości i obiektywizmu; życzliwość wypowiadająca dobrą wolę i odpowiedzialność naukowca, który, podsumowując, „powinien posiadać wiedzę, działać z (naukową) rzetelnością i okazywać życzliwość innym”⁹⁰.

Kryzys epistemiczny dotyczy podstawowej struktury epistemicznej współczesnego społeczeństwa. Składa się ona z tych instytucji, „które odgrywają kluczową rolę w rozpowszechnianiu wiedzy, to znaczy w wytwarzaniu i rozpowszechnianiu wiedzy oraz w zapewnianiu ludziom zdolności do przyswajania tego, co jest rozpowszechniane, poprzez zapewnienie im niezbędnego wykształcenia i umiejętności intelektualnych”⁹¹, czyli wiedzy naukowej, ogólnego rozumienia jej metod czy umiejętności posługiwania się liczbami. Należą do owej struktury, według Faika Kurtulmusa i Gürola Irzika, tak instytucje państwowe, samorządowe, naukowe, edukacyjne, jak i media, biblioteki, muzea czy urzędy statystyczne. W czasie pandemii te instytucje powinny być wykazać się zdolnością do przekonywującego reagowania na sytuację kryzysu zdrowotnego, udostępniając wiarygodną wiedzę na temat COVID-19 poprzez wiarygodne źródła, aby tą wiedzą i umiejętnościami

84 L. Laudan, *Epistemic Crises and Justification Rules*, „Philosophical Topics” 2001, t. 29, nr 2, s. 273.

85 J. Morelock, F.Z. Narita, *The Nexus of QAnon and COVID-19: Legitimation Crisis and Epistemic Crisis*, „Critical Sociology” 2022, t. 48, nr 6, s. 1007.

86 J. Habermas, *Legitimation Crisis*, tłum. T. McCarthy, Cambridge 1992, s. 68.

87 G. Origgi, *Is Trust an Epistemological Notion?*, „Episteme” 2004, t. 1, nr 1, s. 65.

88 Ibidem, s. 69.

89 P. Bourdieu, *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, red. J. Richardson, Westport 1986, s. 241–258.

90 F. Hendriks, D. Kienhues, R. Bromme, *Measuring Laypeople’s Trust in Experts in a Digital Age: The Muenster Epistemic Trustworthiness Inventory (METI)*, „PLOS ONE” 2015, t. 10, nr 10, s. 4.

91 F. Kurtulmus, G. Irzik, *Justice in the Distribution of Knowledge*, „Episteme” 2017, t. 14, nr 2, s. 129.

jej przyswojenia umożliwić dążenie do dobra osobistego i wspólnego oraz „projektowanie sprawiedliwych praw i praktyk”⁹².

Wydawało się, że cyfryzacja społeczeństwa, a szczególnie media społecznościowe, dzięki szybkości przekazu informacji zagwarantuje powszechną i skuteczną reakcję na pandemię. Nierzadko media stały się enklawą powrotu do naiwnej epistemologii, zdrowego rozsądku i osobistego doświadczenia w sytuacji zagrożeń zdrowotnych⁹³, jak również odrestaurowały wszelkie uprzedzenia, które dotyczyły szczepień sprzed ponad stu lat, oferując pejzaże alternatywności: alternatywnej prawdy i teorii, wyjaśnień, leczenia, zapobiegania COVID-19, a nawet alternatywnych statystyk. Wskazuje to także na podmiotowe aspekty przebiegu samej pandemii. Polifonia głosów, czy też wręcz ich kakofonia, na temat COVID-19, szczepień i obostrzeń sanitarnych uniemożliwiała podjęcie słusznej decyzji chroniącej zdrowie własne i najbliższych. Wywołanie reakcji wahającej się w kontekście szczepień spowodowało, że „w Polsce w latach 2012–2020, liczba uchyleń dotyczących szczepień obowiązkowych wzrosła prawie dziesięciokrotnie: z 5340 do 50 088 osób”⁹⁴.

Ograniczenie terminu „kryzys” do sposobu upowszechniania wiedzy naukowej oraz zdolności jej przyswojenia jako symptomu pandemii pozwoli uniknąć istotnej konsekwencji jego inflacyjnego użycia⁹⁵, czyli „profetycznego gestu językowego”⁹⁶. Ma on bowiem sprawić, że diagnozy staną się bardziej jednoznaczne, trafne, względnie: przekonujące. Nie chodzi więc jedynie o diagnozę stanu systemu społecznego dotkniętego pandemią, lecz nade wszystko o następstwa tego zdarzenia w sposobie rozumienia i przyswajania informacji medycznej. Przenosząc refleksję Theodora Adorna o regresji słuchania⁹⁷ na problem kryzysu epistemicznego, dostrzec można, z jednej strony, fetyszyzację informacji medycznej, gdy staje się ona w mediach cyfrowych wartością wymienną; z drugiej zaś można zaobserwować regresję zdolności poznawczych, które w osłabieniu albo w deficycie uniemożliwiają przyswojenie wiedzy naukowej bądź wzbudzają głęboką nieufność do źródeł tej wiedzy. Regresja zdolności poznawczych nie polega zatem na cofnięciu do wcześniejszych faz rozwojowych, ale charakteryzuje się (w tej coraz bogatszej ofercie wiedzy płynącej z mediów cyfrowych) infantyлизmem, który polega na rezygnacji z krytycznego myślenia, odwołaniu się do naiwnej epistemologii, odrzuceniu ufności epistemicznej oraz kwestionowaniu autorytetów naukowych. Regresja zdolności poznawczych w wyniku pandemii nie jest w hipokratejskim sensie przesileniem, lecz bardziej powikłaniem postpandemicznym wyrażającym się jako niechęć do wysiłku intelektualnego. Regresja ta w sprzężeniu zwrotnym pogłębia kryzys epistemiczny dopuszczający do instytucji dydaktycznych i naukowych narracje, które nie spełniają wymogów normatywnej racjonalności.

92 F. Kurtulmuş, *Science, Trust and Justice: More Lessons from the Pandemic*, „Social Epistemology Review and Reply Collective” 2022, t. 11, nr 6, s. 12.

93 P. Śpecián, *Epistemology and the Pandemic: Lessons from an Epistemic Crisis*, „Social Epistemology” 2022, t. 36, nr 2, s. 170.

94 *Raport otwarcia. 11. Aktualne wyzwania i zagrożenia dla polityki zdrowotnej w zakresie szczepień ochronnych w Polsce*, medfake.pl/ebook/aktualne-wyzwania-i-zagrozenia-dla-polityki-zdrowotnej-w-zakresie-szczepien-ochronnych-w-polsce/ [dostęp 24.09.2023].

95 R. Koselleck, *Dzieje pojęć. Studia z semantyki i pragmatyki języka społeczno-politycznego*, tłum. J. Marecki, W. Kunicki, Warszawa 2009, s. 221.

96 Ibidem, s. 226.

97 T.W. Adorno, *Sztuka i sztuki. Wybór esejów*, tłum. K. Krzemień-Ojak, Warszawa 1990, s. 116.

Zakończenie

Powszechna w mediach dezinformacja medyczna i jej merkantylizacja znacząco nadwątlily w dobie pandemii przekaz tych instytucji, które odpowiadają za krytyczną analizę informacji i za demokratyczną politykę publiczną: „żyjemy obecnie w okresie bezkrólewia, w którym stare sposoby neoliberalnego zarządzania nauką i wiedzą są martwe, ale nowe nie mogą się narodzić”⁹⁸. Pozycja nauki, wspólnot uniwersyteckich i ekspertów zostały osłabione także z powodu kompensowania przez naukowców spadku statusu społecznego aktywnością polityczną, rozmieniającą autorytet epistemiczny na drobne w konsekwencji utarczek partyjnych.

Konsekwencją wątpliwości w sposoby wytwarzania wiedzy eksperckiej i towarzyszący regres zdolności poznawczych pozostaną na dłużej. Wymaga to – odwołując się do nomenklatury medycznej – rehabilitacji tych zdolności, które zostały nierzadko uznane za alternatywne lub zbyteczne, oraz osłabienia nieufności, która stała się narzędziem ochrony przed presją polityczną i ekonomiczną. Nowa, postpandemiczna narracja musi wygzekwować kryteria prawdziwości i sprawiedliwości, ponieważ tylko w ten sposób uniknąć można mrocznych wieków: o ile dawniej wszystko można było udowodnić dzięki myśleniu alegorycznemu, to w przyszłości za sprawą mediów hybrydowych niczego nie będzie można dowieść.

Prognozowane są konsekwencje pandemii w postaci ambiwalentnego rozwoju, w którym

epistemiczne autorytety, takie jak dziennikarstwo i nauka, częściowo tracą kontrolę nad normatywnymi standardami porządku wiedzy. Muszą bronić się przed krytyką i chronić swoje granice przed konkurencją. Negatywną konsekwencją jest to, że odbiorcy często nie są pewni wiarygodności źródeł. Z drugiej jednak strony, epistemiczne autorytety są zmuszone do większej przejrzystości i otwartości na partycypację, co daje szansę na odnowienie porządku wiedzy i dalszą emancypację obywateli⁹⁹.

Ta prognoza jest optymistyczna, zakłada bowiem, że z zamętu informacyjnego i wynikającej z niego niepewności, jako efekt procesu emancypacji, narodzą się takie praktyki epistemiczne, które uposażą jednostki korzystające z mediów cyfrowych w umiejętności weryfikowania informacji. Wątpliwości jednak budzą mechanizmy marketingowe i technologiczne upowszechniania informacji oraz utrata zdolności do przekazu wiarygodnej informacji przez media, które skutecznie mogą fałszować relację zaufania tak epistemicznego, jak i moralnego. Jeszcze przed zaistnieniem pandemii odnotowany był ów problem jako rezultat dyskursów dezinformacji i datafikacji społeczeństwa, które poddały „w wątpliwość sposoby, dzięki którym dziennikarstwo ocenia źródła i informacje w procesie produkcji wiedzy”¹⁰⁰, co zaświadczyło o utracie zdolności przez dziennikarzy do tworzenia

98 S. Springer, V. Özdemir, *Disinformation as COVID-19's Twin Pandemic*, s. 84.

99 C. Neuberger, A. Bartsch, R. Fröhlich, T. Hanitzsch, C. Reinemann, J. Schindler, *The Digital Transformation of Knowledge Order: a Model for the Analysis of the Epistemic Crisis*, „Annals of the International Communication Association” 2023, t. 47, nr 2, s. 194.

100 S. Steensen, *Journalism's Epistemic Crisis and its Solution: Disinformation, Datafication and Source Criticism*, „Journalism” 2019, t. 20, nr 1, s. 185.

wiarygodnej wiedzy. Istnieje więc prognoza pesymistyczna: wytwarzanie i upowszechnianie zdolności poznawczych, w tym również zaufania epistemicznego, umożliwiających odrzucenie dezinformacji, również medycznej, będzie przywilejem epistemologicznym, który potwierdzi jedynie obecność niesprawiedliwych praktyk politycznych.

Bibliografia

Źródła

- Bruns R., Hosangadi D., Trotochaud M., Sell T.K., *COVID-19 Vaccine Misinformation and Disinformation Costs an Estimated \$50 to \$300 Million Each Day*, [s.l.] 2022.
- Camargo C.Q., Simon F.M., *The 'Infodemic' as a Cautionary Tale – Policy Implications of a Metaphor*, s. 1–5, www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Expression/disinformation/3-Academics/Chico-Camargo-and-Felix-Simon.pdf [dostęp 20.05.2023].
- The Disinformation Dozen: Why Platforms Must Act on Twelve Leading Online Anti-vaxxers*, [s.l.] 2021.
- Understanding the Infodemic and Misinformation in the Fight against COVID-19*, [s.l.] 2021.
- Polacy wobec epidemii koronawirusa*, „Komunikat z badań” [CBOS] 2022, nr 141.
- Rothkopf D.J., *When the Buzz Bites Back*, „Washington Post” 11.05.2003, www.washingtonpost.com/archive/opinions/2003/05/11/when-the-buzz-bites-back/bc8cd84f-cab6-4648-bf58-0277261af6cd/ [dostęp 21.05.2023].
- Raport otwarcia. 11. Aktualne wyzwania i zagrożenia dla polityki zdrowotnej w zakresie szczepień ochronnych w Polsce*, medfake.pl/ebook/aktualne-wyzwania-i-zagrozenia-dla-polityki-zdrowotnej-w-zakresie-szczepien-ochronnych-w-polsce/ [dostęp 24.09.2023].
- U.S. House of Representatives, Permanent Select Committee on Intelligence, Misinformation, Conspiracy Theories, and 'Infodemics': Stopping the Spread Online*, *U.S. House Washington 2020*, www.congress.gov/116/meeting/house/111087/documents/HHRG-116-IG00-Transcript-20201015.pdf [dostęp 1.05.2023].
- WHO Competency Framework. Building a Response Workforce to Manage Infodemics*, [s.l.] 2021.

Literatura przedmiotu

- Adorno T.W., *Sztuka i sztuki. Wybór esejów*, tłum. K. Krzemień-Ojak, Warszawa 1990.
- Allington D., Duffy B., Wessely S., Dhavan N., Rubin J., *Health-Protective Behaviour, Social Media Usage and Conspiracy Belief during the COVID-19 Public Health Emergency*, „Psychological Medicine” 2021, t. 51, nr 10, s. 1763–1769, DOI 10.1017/S003329172000224X.
- Beck U., *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*, Frankfurt am Main 1986.
- Bessi A., Coletto M., Davidescu G.A., Scala A., Caldarelli G., Quattrocioni W., *Science vs Conspiracy: Collective Narratives in the Age of Misinformation*, „PLOS ONE” 2015, t. 10, nr 2, s. 1–17, DOI 10.1371/journal.pone.0118093.
- Bourdieu P., *The Forms of Capital*, [w:] *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, red. J. Richardson, Westport 1986, s. 241–258.

- Bradley F., Bangerter A., Bauer M., *Conspiracy Theories as Quasi-religious Mentality: an Integrated Account from Cognitive Science, Social Representations Theory, and Frame Theory*, „Frontiers in Psychology” 2013, t. 4, s. 1–12, DOI 10.3389/fpsyg.2013.00424.
- Burki T., *The Online Anti-vaccine Movement in the Age of COVID-19*, „The Lancet. Digital Health” 2020, t. 2, nr 10, s. 504–505, DOI 10.1016/S2589-7500(20)30227-2.
- Canela G., Claesson A., Pollack R., *Addressing Mis- and Disinformation on Social Media*, [w:] *Managing Infodemics in the 21st Century. Addressing New Public Health Challenges in the Information Ecosystem*, red. T.D. Purnat, T. Nguyen, S. Briand, Geneva 2023, s. 113–126, DOI 10.1007/978-3-031-27789-4_9.
- Cinelli M., Morales G.F., Galeazzi A., Quattrociocchi W., Starnini M., *The Echo Chamber Effect on Social Media*, „Proceedings of the National Academy of Sciences” 2021, t. 118, nr 9, s. 1–8, DOI 10.1073/pnas.2023301118.
- Czech F., Ścigaj P., *Popularność narracji spiskowych w Polsce czasu pandemii COVID. Raport z reprezentatywnych badań sondażowych*, Kraków 2020, DOI 10.13140/RG.2.2.27800.01288.
- Desai A.N., Ruidera D., Steinbrink J.M., Granwehr B., Lee D.H., *Misinformation and Disinformation: The Potential Disadvantages of Social Media in Infectious Disease and How to Combat Them*, „Clinical Infectious Diseases” 2022, t. 74, nr 3, s. 34–39, DOI 10.1093/cid/ciac109.
- Diaz R.C., Nilsson T., *Disinformation and Echo Chambers: How Disinformation Circulates on Social Media Through Identity-Driven Controversies*, „Journal of Public Policy & Marketing” 2023, t. 42, nr 1, s. 18–35, DOI 10.1177/07439156221103852.
- Diethelm P., McKee M., *Denialism: What Is It and How Should Scientists Respond?*, „European Journal of Public Health” 2009, t. 19, nr 1, s. 2–4, DOI 10.1093/eurpub/ckn139.
- Douglas K.M., Sutton R.M., Cichocka A., *The Psychology of Conspiracy Theories*, „Current Directions in Psychological Science” 2017, t. 26, nr 6, s. 538–542, DOI 10.1177/0963721417718261.
- Douglas K.M., Sutton R.M., *What Are Conspiracy Theories? A Definitional Approach to Their Correlates, Consequences, and Communication*, „Annual Review of Psychology” 2023, t. 74, nr 1, s. 271–298, DOI 10.1146/annurev-psych-032420-031329.
- Dow B.J., Amber L., Wang J.C.S., Whitson J., Menon T., *The COVID-19 Pandemic and the Search for Structure: Social Media and Conspiracy Theories*, „Social and Personality Psychology Compass” 2021, t. 5, nr 9, s. 1–22, DOI 10.1111/spc3.12636.
- Dynel M., Zappavigna M., *Enacting Polyvocal Scorn in #CovidConspiracy Tweets: The Orchestration of Voices in Humorous Responses to COVID-19 Conspiracy Theories*, „Discourse, Context & Media” 2023, t. 52, s. 1–10, DOI 10.1016/j.dcm.2023.100670.
- Eysenbach G., *How to Fight an Infodemic: The Four Pillars of Infodemic Management*, „Journal of Medical Internet Research” 2020, t. 22, nr 6, e21820, DOI 10.2196/21820.
- Eysenbach G., *Infodemiology: The Epidemiology of (Mis)information*, „The American Journal of Medicine” 2002, t. 113, nr 9, s. 763–765, DOI 10.1016/S0002-9343(02)01473-0.
- Farina M., Lavazza A., *Lessons from Italy’s and Sweden’s Policies in Fighting COVID-19: The Contribution of Biomedical and Social Competences*, „Frontiers in Public Health” 2020, t. 8, s. 1–6, DOI 10.3389/fpubh.2020.563397.

- Franks B., Bangerter A., Bauer M.W., Hall M., Noort M.C., *Beyond 'Monologicality'? Exploring Conspiracist Worldviews*, „Frontiers in Psychology” 2017 t. 8, s. 1–16, DOI 10.3389/fpsyg.2017.00861.
- Freeman D., Waite F., Rosebrock L., Petit A., Causier C., East A., Lambe S., *Coronavirus Conspiracy Beliefs, Mistrust, and Compliance with Government Guidelines in England*, „Psychological Medicine” 2022, t. 52, nr 2, s. 251–263, DOI 10.1017/S0033291720001890.
- Freiling I., Krause N.M., Scheufele D.A., *Science and Ethics of “Curing” Misinformation*, „AMA Journal of Ethics” 2023, t. 25, nr 3, s. 228–237, DOI 10.1001/amajethics.2023.228.
- Garrett R.K., *The ‘Echo Chamber’ Distraction: Disinformation Campaigns are the Problem, Not Audience Fragmentation*, „Journal of Applied Research in Memory and Cognition” 2017, t. 6, nr 4, s. 370–376, DOI 10.1016/j.jarmac.2017.09.011.
- Garry J., Ford R., Johns R., *Coronavirus Conspiracy Beliefs, Mistrust, and Compliance: Taking Measurement Seriously*, „Psychological Medicine” 2022, t. 52, nr 14, s. 3116–3126, DOI 10.1017/S0033291720005164.
- Grycuk A., *Fake newsy, trolle, boty i cyborgi w mediach społecznościowych*, „Analizy BAS” 2021, nr 1, 152, s. 1–12.
- Habermas J., *Legitimation Crisis*, tłum. T. McCarthy, Cambridge 1992.
- Halford S.J., *Conspiracy Movements: A Definitional Introduction and Theoretical Exploration of Organized Challenges to Epistemic Authority*, „The Sociological Quarterly” 2023, t. 64, nr 2, s. 187–204, DOI 10.1080/00380253.2022.2060147.
- Han B.C., *Spółeczeństwo transparenji*, [w:] B.C. Han, *Spółeczeństwo zmęczenia i inne eseje*, tłum. R. Pokrywka, Warszawa 2022, s. 91–144.
- Harris K., *Conspiracy Theories, Populism, and Epistemic Autonomy*, „Journal of the American Philosophical Association” 2023, t. 9, nr 1, s. 21–36, DOI 10.1017/apa.2021.44.
- Hendriks F., Kienhues D., Bromme R., *Measuring Laypeople’s Trust in Experts in a Digital Age: The Muenster Epistemic Trustworthiness Inventory (METI)*, „PLOS ONE” 2015, t. 10, nr 10, s. 1–20, DOI 10.1371/journal.pone.0139309.
- Himelein-Wachowiak M., Giorgi S., Devoto A. i in., *Bots and Misinformation Spread on Social Media: Implications for COVID-19*, „Journal of Medical Internet Research” 2021, t. 23, nr 5, s. 1–11, DOI 10.2196/26933.
- Hissa D., Araújo N., *Infodemia na sociedade do desempenho: entre o mural panfletário e o panóptico digital*, „Revista Brasileira de Linguística Aplicada” 2021, t. 21, nr 4, s. 1011–1035, DOI 10.1590/1984-6398202117906.
- Inoue M., Shimoura K., Nagai-Tanima M., Aoyama T., *The Relationship Between Information Sources, Health Literacy, and COVID-19 Knowledge in the COVID-19 Infodemic: Cross-sectional Online Study in Japan*, „Journal of Medical Internet Research” 2022, t. 24, nr 7, s. 1–13, DOI 10.2196/38332.
- Islam M.S., Kamal A.H.M., Kabir A., Southern D.L., Khan S.H. i in., *COVID-19 Vaccine Rumors and Conspiracy Theories: The Need for Cognitive Inoculation Against Misinformation to Improve Vaccine Adherence*, „PLOS ONE” 2021, t. 16, nr 5, s. 1–17, DOI 10.1371/journal.pone.0251605.
- Koselleck R., *Dzieje pojęć. Studia z semantyki i pragmatyki języka społeczno-politycznego*, tłum. J. Marecki, W. Kunicki, Warszawa 2009.

- Kozik E., *Jak troszczyć się o życie? Antyszczepionkowe narracje spiskowe w czasie pandemii COVID-19*, „Studia Etnologiczne i Antropologiczne” 2021, t. 21, nr 1, s. 1–19, DOI 10.31261/SEIA.2021.21.01.02.
- Kurtulmus F., Irzik G., *Justice in the Distribution of Knowledge*, „Episteme” 2017, t. 14, nr 2, s. 129–146, DOI 10.1017/epi.2015.65.
- Kurtulmuş F., *Science, Trust and Justice: More Lessons from the Pandemic*, „Social Epistemology Review and Reply Collective” 2022, t. 11, nr 6, s. 11–17.
- Laudan L., *Epistemic Crises and Justification Rules*, „Philosophical Topics” 2001, t. 29, nr 2, s. 271–317, DOI 10.5840/philtopics2001291/22.
- Lawson M.A., Anand S., Kakkar H., *Tribalism and Tribulations: The Social Costs of Not Sharing Fake News*, „Journal of Experimental Psychology: General” 2023, t. 152, nr 3, s. 611–631, DOI 10.1037/xge0001374.
- Levy N., *Bad Beliefs. Why They Happen to Good People*, Oxford 2022, DOI 10.1093/oso/9780192895325.001.0001.
- Levy N., *Echoes of Covid Misinformation*, „Philosophical Psychology” 2021, t. 36, s. 1–18, DOI 10.1080/09515089.2021.2009452.
- Lewandowsky S., Ecker U.K.H., Cook J., *Beyond Misinformation: Understanding and Coping with the 'Post-Truth' Era*, „Journal of Applied Research in Memory and Cognition” 2017, t. 6, nr 4, s. 353–369, DOI 10.1016/j.jarmac.2017.07.008.
- Limaye R.J., Sauer M., Ali J., Bernstein J., Wahl B., Barnhill A., Labrique A., *Building Trust While Influencing Online COVID-19 Content in the Social Media World*, „Lancet Digital Health” 2020, t. 2, nr 6, s. 277–278, DOI 10.1016/S2589-7500(20)30084-4.
- MacIntyre A., *Epistemological Crises, Dramatic Narrative and the Philosophy of Science*, „The Monist” 1977, t. 60, nr 4, s. 453–472, DOI 10.5840/monist197760427.
- Magarini F.M., Pinelli M., Sinisi A., Ferrari S., De Fazio G.L., Galeazzi G.M., *Irrational Beliefs about COVID-19: A Scoping Review*, „International Journal of Environmental Research and Public Health” 2021, t. 18, nr 19, s. 1–21, DOI 10.3390/ijerph18199839.
- Modgil S., Singh R.K., Gupta S. i in., *A Confirmation Bias View on Social Media Induced Polarisation during Covid-19*, „Information Systems Frontiers” 2021, s. 1–25, DOI 10.1007/s10796-021-10222-9.
- Molden D.C., Higgins E.T., *Motivated Thinking*, [w:] *The Oxford Handbook of Thinking and Reasoning*, red. K.J. Holyoak, R.G. Morrison, Oxford 2012, s. 390–409, DOI 10.1093/oxfordhb/9780199734689.013.0020.
- Monaci S., *The Pandemic of Conspiracies in the COVID-19 Age: How Twitter Reinforces Online Infodemic*, „Online Journal of Communication and Media Technologies” 2021, t. 11, nr 4, s. 1–11, DOI 10.30935/ojcm/11203.
- Morelock J., Narita F.Z., *The Nexus of QAnon and COVID-19: Legitimation Crisis and Epistemic Crisis*, „Critical Sociology” 2022, t. 48, nr 6, s. 1005–1024, DOI 10.1177/08969205211069614.
- Murphy-Hollies K., Caporuscio C., *What is Left of Irrationality?*, „Philosophical Psychology” 2023, t. 36, nr 4, s. 808–818, DOI 10.1080/09515089.2023.2186220.
- Nabożny A., Balcerzak B., Morzy M. i in., *Improving Medical Experts' Efficiency of Misinformation Detection: an Exploratory Study*, „World Wide Web” 2023, t. 26, s. 773–798, DOI 10.1007/s11280-022-01084-5.

- Neuberger C., Bartsch A., Fröhlich R., Hanitzsch T., Reinemann C., Schindler J., *The Digital Transformation of Knowledge Order: a Model for the Analysis of the Epistemic Crisis*, „Annals of the International Communication Association” 2023, t. 47, nr 2, s. 180–201, DOI 10.1080/23808985.2023.2169950.
- Nguyen C., *Echo Chambers and Epistemic Bubbles*, „Episteme” 2020, t. 17, nr 2, s. 141–161, DOI 10.1017/epi.2018.32.
- Origgi G., *Is Trust an Epistemological Notion?*, „Episteme” 2004, t. 1, nr 1, s. 61–72, DOI 10.3366/epi.2004.1.1.61.
- Özdemir V., Springer S., *Decolonizing Knowledge Upstream: New Ways to Deconstruct and Fight Disinformation in an Era of COVID-19, Extreme Digital Transformation, and Climate Emergency*, „OMICS: A Journal of Integrative Biology” 2022, t. 26, nr 5, s. 247–269, DOI 10.1089/omi.2022.0041.
- Pierre J.M., *Mistrust and Misinformation: A Two-Component, Socio-Epistemic Model of Belief in Conspiracy Theories*, „Journal of Social and Political Psychology” 2020, t. 8, nr 2, s. 617–641, DOI 10.5964/jspp.v8i2.1362.
- Poncela F.A.M., *Infodemia: Rumores, Fake News, Mitos*, „Sintaxis” 2020, r. 2, „Edición Especial COVID-19”, s. 35–55, DOI 10.36105/stx.2020edespcovid-19.02.
- Posetti J., Bontcheva K., *Disinfodemic. Deciphering COVID-19 disinformation Policy. Brief 1*, [s.l.] 2021.
- Prijic-Samaržija S., *Isključuje li kritičko mišljenje povjerenje u epistemičke autoritete?*, „Prolegomena” 2020, t. 19, nr 1, s. 5–26, DOI 10.26362/20200101.
- Puri N., Coomes E.A., Haghbayan H., Gunaratne K., *Social Media and Vaccine Hesitancy: New Updates for the Era of COVID-19 and Globalized Infectious Diseases*, „Human Vaccines & Immunotherapeutics” 2020, t. 16, nr 11, s. 2586–2593, DOI 10.1080/21645515.2020.1780846.
- Ranalli C., Malcom F., *What’s so Bad about Echo Chambers?*, „Inquiry” 2023, DOI 1-4310.1080/0020174x.2023.2174590 [w druku]
- Romeo R.A., *Théorie du complot, secret et transparence*, „Rue Descartes” 2020, t. 2, nr 9, s. 81–102, DOI 10.3917/rdes.098.0081.
- Rowell L., Call-Cummings M., *Knowledge Democracy, Action Research, the Internet and the Epistemic Crisis*, „Journal of Futures Studies” 2020, t. 24, nr 4, s. 73–82, DOI 10.6531/JFS.202006_24(4).0007.
- Santos M.L.R., Paim M.C. i in., *Ações governamentais para enfrentamento da crise de desinformação durante a pandemia da COVID-19*, „Saúde Debate” 2021, t. 45, nr 2, s. 187–204, DOI 10.1590/0103-11042021E213.
- Semino E., *‘Not Soldiers but Fire-fighters’ – Metaphors and Covid-19*, „Health Communication” 2021, t. 36, nr 1, s. 50–58, DOI 10.1080/10410236.2020.1844989.
- Simon F.M., Camargo C.Q., *Autopsy of a Metaphor: The Origins, Use and Blind Spots of the ‘Infodemic’*, „New Media & Society” 2021, nr 1, s. 1–22, DOI 10.1177/14614448211031908.
- Soveri A., Karlsson L.C., Antfolk J. i in., *Unwillingness to Engage in Behaviors that Protect Against COVID-19: the Role of Conspiracy Beliefs, Trust, and Endorsement of Complementary and Alternative Medicine*, „BMC Public Health” 2021, t. 21, nr 684, s. 1–12, DOI 10.1186/s12889-021-10643-w.

- Springer S., Özdemir V., *Disinformation as COVID-19's Twin Pandemic: False Equivalences, Entrenched Epistemologies, and Causes-of-Causes*, „OMICS: A Journal of Integrative Biology” 2022, t. 26, nr 2, s. 82–87, DOI 10.1089/omi.2021.0220.
- Špecián P., *Epistemology and the Pandemic: Lessons from an Epistemic Crisis*, „Social Epistemology” 2022, t. 36, nr 2, s. 167–179, DOI 10.1080/02691728.2021.2009931.
- Steensen S., *Journalism's Epistemic Crisis and its Solution: Disinformation, Datafication and Source Criticism*, „Journalism” 2019, t. 20, nr 1, s. 185–189, DOI 10.1177/1464884918809271.
- Teovanović P., Zupan Z., Lukić P. i in., *Irrational Beliefs Predict COVID-19 Related Health Behaviors. Irrational Beliefs Differentially Predict Adherence to Guidelines and Pseudoscientific Practices during the COVID-19 Pandemic*, „Applied Cognitive Psychology” 2021, t. 35, nr 2, s. 486–496, DOI 10.1002/acp.3770.
- Törnberg P., *Echo Chambers and Viral Misinformation: Modeling Fake News as Complex Contagion*, „PLOS ONE” 2018, t. 13, nr 9, s. 1–21, DOI 10.1371/journal.pone.0203958.
- Valaskivi K., Robertson D.G., *Introduction: Epistemic Contestations in the Hybrid Media Environment*, „Popular Communication” 2022, t. 20, nr 3, s. 153–161, DOI 10.1080/15405702.2022.2057998.
- Villa G., Pasi G., Viviani M., *Echo Chamber Detection and Analysis*, „Social Network Analysis and Mining” 2021, t. 11, nr 1, s. 1–17, DOI 10.1007/s13278-021-00779-3.
- Wang Y., McKee M., Torbica A., Stuckler D., *Systematic Literature Review on the Spread of Health-related Misinformation on Social Media*, „Social Science & Medicine” 2019, t. 240, s. 1–12, DOI 10.1016/j.socscimed.2019.112552.
- Wesley M., Gradon K., *COVID-19 Effects and Russian Disinformation*, „Homeland Security Affairs” 2020, t. 16, nr 8, s. 1–27.

Finansowanie

Publikacja zrealizowana w ramach SUBZ.Z613.24.028.

dr hab. **Jarosław Barański**, filozof, etyk, estetyk, kierownik Studium Nauk Humanistycznych i Społecznych Uniwersytetu Medycznego we Wrocławiu. Autor książek, m.in.: „Śmierć i zmysły” (Wrocław 2000), „Sztuka jako nieporozumienie” (Wrocław 2002), „Ciało i sztuka leczenia” (Wrocław 2011), „Utopia zmedykalizowana” (Wrocław 2013), „Małe etyki w pracy pielęgniarki i położnej” (Wrocław 2021), „Filozofia moralna jako źródło etyki lekarskiej” (Wrocław 2021), a także współredaktor podręczników z zakresu komunikacji lekarz-pacjent, ostatnio: „Komunikowanie się lekarza i pacjenta w medycynie rodzinnej” (Wrocław 2021). Członek rady naukowej Towarzystwa Komunikacji Medycznej; członek Zespołu Języka Medycznego Rady Języka Polskiego PAN, Komisji Ergonomii Wieku Podeszłego PAN.
e-mail: jaroslaw.baranski@umed.wroc.pl

dr hab. **Jacek Smereka**, prof UMW, lekarz, nauczyciel akademicki, tłumacz, kierownik Katedry Ratownictwa Medycznego Uniwersytetu Medycznego we Wrocławiu. Autor ponad 400 publikacji z zakresu medycyny ratunkowej, anestezjologii, inten-

sywnej terapii oraz resuscytacji, redaktor 15 podręczników naukowych, ekspert Polskiej Komisji Akredytacyjnej oraz członek licznych międzynarodowych towarzystw naukowych, wiceprezes Polskiego Towarzystwa Medycyny Katastrof.

Data zgłoszenia artykułu: 11 czerwca 2023

Data przyjęcia do druku: 25 września 2023